

УДК 371.3

О. В. Кобилянський, к. т. н., доц.

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ БАКАЛАВРАМ ЕКОНОМІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Проаналізовано зміст посібників з безпеки життєдіяльності на відповідність програмам підготовки фахівців економічного спрямування з цієї дисципліни. Проведено дослідження зв'язків безпеки життєдіяльності з основними фаховими дисциплінами.

Постановка проблеми у загальному вигляді

Сучасний стан безпеки життєдіяльності визначається трьома основними складовими: зростанням глобальних природних небезпек, спричинених порушенням екологічної рівноваги природного середовища; зростанням кількості техногенних небезпек (аварій і катастроф) під час взаємодії людини зі складними технічними системами; соціально-політичною напругою у суспільстві. Подолання кризи висуває принципово нові вимоги до вищої школи щодо розробки нових моделей управління і підготовки майбутніх керівників-професіоналів, здатних ефективно управляти різними галузями виробництва в умовах невинного підвищення негативного впливу господарської діяльності на середовище, яке оточує людину, — не лише природне, а й виробниче та побутове. Зниження якості довкілля, виробництво нових, невідомих раніше речовин, генетична модифікація сільськогосподарських рослин, застарілість виробничого обладнання і технологічних процесів, використання в побуті великої кількості хімічних препаратів і різних механізмів потребують знання факторів, що впливають на стан людини, і методів і способів можливого зниження негативного впливу цих факторів.

Керівники-професіонали вже відчули неприпустимість дій за методом спроб і помилок, бо дуже дорогими стали помилки і дуже мало часу залишається для нових спроб. В цьому контексті доцільно навести думку відомого російського фахівця з безпеки життєдіяльності С. Белова, який зазначає, що реалізація цілей і завдань в системі безпеки життєдіяльності стала головним завданням людства і надала поштовх до виникнення наукового напрямку «Безпека життєдіяльності». Основною метою цього наукового напрямку є превентивний аналіз джерел і причин виникнення небезпек, прогнозування і оцінка їх впливу в просторі і часі [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми

У контексті підготовки фахівців економічного спрямування з безпеки життєдіяльності, відповідно до вимог сьогодення, значний інтерес становлять наукові праці українських та російських дослідників: Е. Арустамова, С. Белова, В. Бикова, Я. Бедрія, Є. Вервейка, В. Гайченка, В. Джигиря, Є. Желібо, В. Заплатинського, О. Запорожця, В. Зацарного, М. Ігнатовича, П. Кукіна, В. Лапіна, Л. Сидорчук, В. Шияна та ін.

Згідно з розробленими раніше дисциплінами «Охорона праці», «Цивільна оборона», «Екологія», «Долікарська допомога» тощо небезпеки вивчалися відокремлено у своїх сферах, що не дозволяло вирішити загальну проблему збереження здоров'я, життя та безпеки людини в середовищі проживання.

Є. Желібо, Н. Заверуха, В. Зацарний зазначають, що проблеми безпеки однієї людини чи будь-якої групи людей неможливо вивчати окремо від екологічних, економічних, технологічних, соціальних, організаційних та інших компонентів системи, до якої вони входять. Кожен з цих елементів впливає на інший, і всі вони перебувають у складній взаємозалежності. Вони позначаються на рівні життя, здоров'я, добробуту людей, соціальних взаємовідносинах. У свою чергу, від рівня життя і здоров'я людей, соціальних взаємовідносин залежать стан духовної і матеріальної

культури, характер і темпи її розвитку. Отже, сама сутність дисципліни «Безпека життєдіяльності» вимагає використання системного підходу [2].

Термін «Безпека життєдіяльності» як назва освітянського напрямку з'явився ще на початку 90-х років і об'єднав дві традиційні сфери — охорону праці і цивільну оборону. На сьогодні життя вимагає створення нового міжпредметного підходу, який дозволить комплексно вирішити глобальну проблему сталого розвитку суспільства. Тому Є. Желібо, Н. Заверуха та В. Зацарний підкреслюють, що «з урахуванням сучасних уявлень, безпека життєдіяльності є багатограним об'єктом розуміння і сприйняття дійсності, який потребує інтеграції різних стратегій, сфер, аспектів, форм і рівнів пізнання. Складовими цієї галузі є різноманітні науки про безпеку» [2].

Варто зазначити, що на сьогодні у багатьох країнах велика увага приділяється вивченню дисциплін, пов'язаних з питаннями безпеки. Зокрема, розроблена Європейська програма навчання у сфері наук з ризиків «FORM-OSE», відповідно до якої науки про безпеку мають світоглядно-професійний характер, зокрема, гуманітарні (філософія, теологія, лінгвістика), природничі (математика, фізика, хімія, біологія), інженерні науки (опір матеріалів, інженерна справа, електроніка), науки про людину (медицина, психологія, ергономіка, право) [3].

Мета дослідження — дослідити відповідність навчальних посібників з безпеки життєдіяльності програма викладання цієї дисципліни для підготовки фахівців економічного спрямування і наявність зв'язків безпеки життєдіяльності з основним фаховими дисциплінами.

Основні матеріали дослідження

Вже 15 років як безпека життєдіяльності (БЖД) введена як навчальна дисципліна в загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах. Розроблені концепція та програми курсу, опублікована велика кількість навчальних посібників і методичних розробок, в яких місце та роль безпеки життєдіяльності, на жаль, розуміються авторами по-різному. Про це свідчать структура і зміст навчальних посібників і програм.

З 1995 року викладання дисциплін «Безпека життєдіяльності» і «Цивільна оборона» здійснювалось за наказом Міністра освіти України та начальника штабу — заступника начальника цивільної оборони України № 188/200 від 20.06.1995 р. Необхідно зазначити, що програми цих дисциплін неодноразово піддавались справедливій критиці за те, що їх зміст не був погодженим і основна увага була приділена питанням безпеки життєдіяльності в умовах надзвичайних ситуацій.

На виправлення вищеозначених недоліків Міністром освіти і науки України ще понад 10 років тому були затверджені навчальні програми нормативних дисциплін для вищих закладів освіти: «Основи охорони праці» — 31 серпня 1997 року, «Безпека життєдіяльності» — 04 грудня 1998 року, «Охорона праці в галузі» — 02 серпня 1999 року.

Програми цих дисциплін мають практичне спрямування і побудовані на засадах внутрішньо-предметних і міжпредметних зв'язків. Циклічний характер побудови програм повинен забезпечити єдиний підхід у трактуванні понять, способах діяльності майбутніх фахівців і обов'язкове базування на вже засвоєних ними знаннях. Реалізація міжпредметних зв'язків, з одного боку, забезпечує свідоме засвоєння студентами теоретичних знань, з іншого — допомагає їм опанувати необхідні й обов'язкові практичні вміння і навички, з метою подальшого використання їх у повсякденному житті.

Міжпредметні зв'язки реалізуються на підставі інтеграції і конкретизації знань, що сприяють формуванню у студентів єдиної картини світу, наукового світогляду. Міжпредметні зв'язки передбачають оволодіння студентами системою знань і з інших дисциплін, пов'язаних з питаннями безпеки: фізика, хімія, психологія та педагогіка, правознавство, політологія, соціологія, статистика, економіка підприємства тощо. У цілому, дисципліни циклу безпеки життєдіяльності тісно пов'язані з усіма предметами програми для вищих закладів освіти — як гуманітарними, так і природничими.

У відповідності з галузевим стандартом вищої освіти «Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра, спеціаліста і магістра напрямку 0501 — «Економіка і підприємництво», затвердженим наказом Міністерством освіти і науки України № 330 від 06.06.02 р. дисципліна «Безпека життєдіяльності» була включена до циклу гуманітарної підготовки, а дисципліни «Охорона праці» та «Цивільна оборона» — природничо-наукової та загальноекономічної підготовки. Підготовка з цих дисциплін здійснювалась відповідно до стандарту з I по IV курси, що дозволяло забезпечувати якісну фахову підготовку.

Але згідно з наказом МОНу № 444 від 02.06.06 р. відбулась інтеграція цих дисциплін за модульним принципом під єдиною назвою «Безпека життєдіяльності»: модуль 1. Охорона праці; модуль 2. Безпека життєдіяльності; модуль 3. Цивільна оборона. При цьому не була врахована, поперше, певна невідповідність навчальних програм з цих дисциплін нормативним, що привело до того, що частина розділів цих модулів дублюють один одного, наприклад, розділи 1 та 5 модулів 2 та 3. По-друге, вже у першому семестрі на I курсі пропонується розглядати економічні аспекти охорони праці. По-третє, не приділено достатньо уваги теоретичним основам безпеки життєдіяльності: системному аналізу, оцінці та управлінню ризиком.

У підготовці студентів за спеціальностями для напряму 0502—«Менеджмент» викладання дисциплін циклу безпеки життєдіяльності здійснюється вимог навчальних програм нормативних дисциплін впродовж III—V курсів.

Постійна зміна програм, відсутність єдиного підходу до викладання дисциплін циклу безпеки життєдіяльності створює проблеми як при вивченні цих дисциплін, так і при їх викладанні, що суттєво впливає на якість підготовки майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах [4—6] і економічного спрямування зокрема [7], не дозволяє забезпечити міжпредметні зв'язки не тільки з дисциплінами фахового спрямування, а й циклового і розробити відповідні підручники для їх вивчення.

Є. Вервейко та співавтори [8] проблему викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у вищих навчальних закладах вбачають в узгодженні шкільної і вузівської програм з метою послідовного переходу на вищий рівень навчання. Якщо у школі навчання спрямовано на прищеплення вмінь і навичок у виконанні захисних заходів в умовах побуту, школи, транспорту, відпочинку, то вища освіта з безпеки життєдіяльності повинна включати системний підхід до комплексного наукового розв'язання проблем безпеки. На думку авторів, у вищій школі необхідно завершувати тематику шкільної освіти з безпеки життєдіяльності і давати студенту фахову підготовку з урахуванням здатності забезпечити необхідний рівень безпеки не лише для себе, але й для підлеглих [8].

Так, наприклад, до посібника із основ безпеки життєдіяльності для 10—11 класів [9] І. Пістун із співавторами включили такі розділи: надзвичайні ситуації, що загрожують добробуту людини і суспільства; класифікація надзвичайних ситуацій; громадянська безпека. В посібнику для студентів вищих навчальних закладів [10] цей автор розглядає питання фізіологічної, психологічної та психофізіологічної надійності людини; фактори зниження та шляхи підвищення життєдіяльності людини; природні стихійні лиха та рятувальні роботи в районах їх виникнення; основи технічної і пожежної безпеки, електробезпеки.

В іншому посібнику [11] В. Заплатинським розглянуті питання середовища життєдіяльності людини; безпеки життєдіяльності у законах і підзаконних актах; організації і функціонування служби охорони праці і створення комфортних умов праці на виробництві; кримінологічної і екологічної безпеки; захисту населення, організації та завдань цивільної оборони; організації протипожежних захисту і профілактики.

В посібник [12] В. Лапін включив розділи: небезпечні та шкідливі фактори середовища мешкання людини, небезпечні ситуації мирного часу і безпека населення, надзвичайні ситуації воєнного часу та їх вплив на життєдіяльність, захист населення у надзвичайних ситуаціях, а посібник Я. Бедрія [13] складається із наступних розділів: основи безпеки життєдіяльності; безпека життєдіяльності у повсякденних умовах виробництва, побуті і надзвичайних ситуаціях; перша допомога при захворюваннях, травмах та в умовах надзвичайних ситуацій.

В навчальний посібник Л. Северина із співавторами [14] включені також питання охорони природи: способи очищення промислових газів, стічних вод, охорони ґрунтів тощо. Аналогічну побудову розділів має посібник В. Гайченко та Г. Ковалю [15]: система безпеки життєдіяльності, довкілля і гігієна довкілля, безпека в побуті і здоровий спосіб життя, безпека на виробництві і основи гігієни праці, безпека життєдіяльності у надзвичайних ситуаціях.

Включення у посібники з БЖД розділів курсу «Цивільна оборона» автори пояснюють якіснішою підготовкою студентів як потенційних керівників підприємств, організацій та інших об'єктів господарювання і, відповідно, начальників цивільного захисту цих об'єктів. Але згідно програми нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності», вона лише формує понятійно-категорійний, теоретичний і методологічний апарат, необхідний для вивчення у подальшому охорони праці, цивільної оборони, захисту навколишнього середовища та інших дисциплін, які вивчають конкретні небезпеки і способи захисту від них. За програмою нормативної дисципліни БЖД її викладання має

здійснюватись на I—II курсах навчання, коли студенти ще не мають достатнього уявлення про радіоактивність, зони радіаційного і хімічного ураження, механізм дії небезпечних та шкідливих факторів на організм людини, потенційно небезпечні об'єкти тощо.

Намагання В. Джигиря та В. Жидецького адаптувати посібник з БЖД [16] до особливостей фахової освіти привело до введення до його складу таких розділів: тероризм, співробітництво держав у боротьбі з ним; правові основи щодо захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій.

Не можуть бути взяті за взірці підручники, які запропоновані провідними фахівцями з безпеки життєдіяльності у Російській Федерації. Вони розроблені на базі посібників з екології та охорони праці. Так у навчальному посібнику за редакцією Е. Арустамова [17] розглядаються актуальні проблеми безпеки життєдіяльності і питання охорони довкілля і його впливу на життєдіяльність людини: організація екологічного контролю, нагляду і управління, екологічна криза, основи природокористування, економічні основи охорони довкілля. А у навчальному посібнику П. Кукіна із співавторами [18] розглянуті питання людського фактора в забезпеченні виробничої безпеки, формування небезпек у виробничому середовищі, розробки технічних методів і засобів захисту людини на виробництві, організації охорони праці на робочому місці, управління охороною праці на підприємстві.

Основне завдання безпеки життєдіяльності у формуванні у людини свідомого та відповідального ставлення до питань особистої безпеки та оточення виконує посібник Є. Желібо та В. Зацарного [15]. Він відповідає сучасним вимогам у формуванні наукового світогляду студентів — розумінні того, що людина не є самодостатньою живою істотою, яка живе окремо за своїми законами, вона існує в природі і є частиною природної системи. Нерозривність навколишнього середовища і людини, їх взаємний вплив відбивається не тільки на життєдіяльності, а й на способі мислення, на активній соціальній позиції. Наведені необхідні відомості про загальні закономірності розвитку небезпек, їх властивостей, можливий вплив на здоров'я та життя людей.

Але автори і цього посібника не врахували міжпредметні зв'язки з дисциплінами фахового спрямування.

За прикладом європейських та російських університетів у цикл підготовки фахівців економічного спрямування були включені питання ризикології. У відповідності з вищезначеним наказом № 444 нормативна дисципліна циклу гуманітарної підготовки «Безпека життєдіяльності» викладається на I курсі, а нормативні дисципліни циклу загальноекономічної підготовки: «Економіка підприємства» — на II курсі, «Економічний ризик і методи його вимірювання» — на III курсі.

Як зазначалось вище, викладання дисципліни БЖД на I курсі є несвоєчасним, оскільки цей матеріал важко засвоїти студентам, які ще не знайомі з основними фаховими дисциплінами своєї майбутньої професії. У контексті методики викладання та значенням міжпредметних зв'язків безпеки життєдіяльності і економічний ризик доцільно викладати не раніше II курсу паралельно з вивченням дисципліни «Економіка підприємства». Так, у темі «Основи безпеки життєдіяльності» як універсальна характеристика небезпеки, що узагальнює в собі як можливу шкоду від небезпеки, так і ймовірність того, що вона відбудеться, запропоновано використовувати ризик. Також наведена класифікація ризиків.

У навчальному посібнику В. Лук'янової та Т. Головач [20], який опановують студенти економічних спеціальностей, використана класифікація ризиків на основі фасетного методу. У відповідності з класифікацією за основними факторами виникнення розмежовують економічні і політичні ризики. Усі політичні і економічні ризики поділяються за сферою впливу на зовнішні (глобальні) і внутрішні (локальні).

Не зважаючи на окремі розбіжності у термінології, що ускладнює вивчення цього матеріалу студентами, в посібниках з безпеки життєдіяльності та економічного ризику розглядаються такі загальні питання. Так до політичних ризиків відносяться військові дії, локальні конфлікти, революції, загострення внутрішньополітичних ситуацій внаслідок референдумів і виборів, націоналізація і конфіскація майна іноземних інвесторів тощо. Зовнішні ризики поділяють на ризики країни, валютні, інфляційні та ризики стихійних лих (форс-мажорних обставин). До форс-мажорних обставин відносяться природні явища (пожежі, повені, циклони, землетруси тощо); екстремальні ситуації громадського життя (військові дії, епідемії, страйки тощо); особливі заборонні акти (оголошення карантину, обмеження перевезень і т. ін.). Внутрішні ризики залежать від виду і специфіки підприємства, характеру його діяльності, складу партнерів і контрагентів.

Отже, основними внутрішніми ризиками вважають галузевий, виробничий, транспортний, екологічний, комерційний, фінансовий тощо.

Виокремлюють кілька основних видів виробничих ризиків діяльності: постачальницькі (банківські, транспортні та ін.), технічні і технологічні (техногенні аварії, випуск неякісної продукції, підвищенні витрат на охорону праці та природоохоронну діяльність, у зв'язку зі шкідливими умовами праці, недосконалими технологіями тощо), організаційно-управлінські (збої у виробництві, безгосподарність) та трудові (низький рівень виробничої дисципліни, низька кваліфікація, плінність кадрів).

Причини екологічного ризику поділяють на природні, які спричинені природними явищами, та антропогенні: біологічні (внаслідок людської діяльності), мікробіологічні (масові хвороби), механічні (механічне забруднення середовища), хімічні (зміни хімічних властивостей середовища), фізичні (теплове, шумове, електромагнітне, радіоактивне забруднення середовища тощо).

Таким чином, набуті на I курсі знання з дисципліни «Безпека життєдіяльності» (БЖД) використовуються під час вивчення практично всіх розділів дисципліни «Економічний ризик і методи його вимірювання» (ЕР) на III курсі, та майже половини тем дисципліни «Економіка підприємства» (ЕП) на II курсі: персонал; інноваційні процеси; техніко-технологічна база виробництва; організація виробництва; виробнича і соціальна інфраструктура; виробництво, якість і конкурентоспроможність продукції; продуктивність, мотивація та оплата праці. Але без розуміння необхідності практичного застосування набутих знань при вивченні фахових предметів досить важко зацікавити сучасних прагматичних студентів в отриманні цих знань.

Для доведення наявності вказаних зв'язків між цими предметами проаналізуємо успішність студентів спеціальності 0501 — «Економіка підприємства», які навчалися у Вінницькому інституті економіки Тернопільського національного економічного університету, коли дисципліни циклу БЖД викладались на I—IV курсах за стандартом вищої освіти, затвердженим наказом № 330. Дослідження проводились окремо в двох академічних групах з різним рівнем успішності, де студенти отримали такі оцінки з фахових дисциплін (таблиці 1 і 2).

Таблиця 1

Оцінки студентів 1-ї академічної групи

Дисципліна	<i>i</i>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	Σ	\bar{a}	\bar{S}^2
БЖД	<i>x</i>	4	4	4	4	4	3	3	3	4	3	3	4	4	4	4	5	4	3	67	3,72	0,3 12
ЕР	<i>y</i>	4	4	4	4	4	3	3	3	4	3	3	2	4	4	4	4	3	4	66	3,67	0,2 22
ЕП	<i>z</i>	5	5	5	4	5	4	3	4	4	3	3	4	5	4	4	4	5	3	74	4,4	0,5 43

Визначаємо суму оцінок Σ , середні значення оцінок \bar{a} та дисперсію \bar{S}^2 з кожної дисципліни.

Для порівняння дисперсій різних вибірок скористаємось критерієм Фішера [21] у відповідності з розрахунковою формулою

$$F(n_1 - 1, n_2 - 1) = \frac{\bar{S}_x^2}{\bar{S}_y^2},$$

де $(n_1 - 1, n_2 - 1)$ — число ступенів свободи.

Визначаємо критерій Фішера: $F_{xy} = 1,41$; $F_{xz} = 1,74$; $F_{yz} = 2,44$.

Визначений показник порівняємо з табличним значенням 2,33 [21] для прийняття рішення про подібність дисперсій та однаково успішне засвоєння знань студентами з різними здібностями, якщо воно не перевищується. Незначне перевищення існує при порівнянні отриманих оцінок і, відповідно, різниця в отриманих знаннях по дисциплінам «Економічний ризик і методи його вимірювання» та «Економіка підприємства».

Для визначення існування залежності між двома рядами експериментальних даних скористаємось методом кореляції.

Коефіцієнт лінійної кореляції визначається з формули

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n [(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})]}{n\sqrt{\bar{S}_x^2 \bar{S}_y^2}},$$

де \bar{x} , \bar{y} — середні вибіркові значення величин, що порівнюються; x , y — часткові вибіркові значення цих величин; n — загальне число цих величин в рядах показників; $\overline{S_x^2}$, $\overline{S_y^2}$ — дисперсія, відхилення цих величин від середніх значень.

Відомо [21], що про міцну кореляцію можна говорити тільки в тих випадках, коли коефіцієнт кореляції є більшим 0,7. Коефіцієнт кореляції близько 0,5—0,7 прийнято вважати середнім, а менше 0,5 — слабким.

Визначаємо коефіцієнти лінійної кореляції

$$r_{xy} = 0,883; r_{xz} = 0,694; r_{yz} = 0,804.$$

Отримані коефіцієнти кореляції підтверджують міцний зв'язок між знаннями з цих дисциплін.

Таблиця 2

Оцінки студентів 2-ї академічної групи

Дисципліна	i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	Σ	\bar{a}	$\overline{S^2}$
БЖД	x	5	3	4	5	3	5	4	4	3	4	5	5	4	3	3	4	64	4,0	0,625
ЕР	y	5	3	5	5	3	5	4	4	3	4	5	5	4	3	3	4	65	4,1	0,713
ЕП	z	5	3	5	5	5	5	4	4	4	5	5	5	4	4	3	4	70	4,4	0,625

Визначаємо критерій Фішера:

$$F_{xy} = 1,14; F_{xz} = 1; F_{yz} = 1,14.$$

Визначаємо коефіцієнти лінійної кореляції:

$$r_{xy} = 0,936; r_{xz} = 0,720; r_{yz} = 0,757.$$

Розраховані значення критерію Фішера (набагато менше значення 2,33 [21]) та коефіцієнти кореляції підтверджують існування міцного зв'язку між знаннями по цим дисциплінам.

Висновки

Проведені дослідження свідчать про наявність міцних зв'язків між знаннями, отриманими студентами при вивченні дисциплін про безпеку за навчальними програмами цих нормативних дисциплін. Відсутність узгодженого підходу до розробки програм з безпеки життєдіяльності для підготовки фахівців економічного спрямування при частому їх формальному перегляді негативно впливає на рівень підготовки, у зв'язку із проблемами по організації самостійної роботи і дистанційного навчання студентів по різноплановим за змістом підручниками і навчальними посібниками, автори яких намагаються адаптувати їх до вимог різних за змістом нормативних і фахових програм.

В подальших дослідженнях для покращення підготовки фахівців економічного спрямування з безпеки життєдіяльності необхідно створити єдину навчально-методичну комісію і скоригувати навчальну програму цієї дисципліни за змістом і за структурою у відповідності з нормативними навчальними програмами модулів та міжпредметними зв'язками для студентів денної і заочної форми навчання як в окремих університетах, так і на загальнодержавному рівні при підготовці бакалаврів економічного спрямування, що дозволить розробити навчально-методичні матеріали для організації самостійної роботи студентів звичними та дистанційними методами і уникати дублювання матеріалу як модулів дисципліни БЖД, так і інших фахових дисциплін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безопасность жизнедеятельности : учеб. для вузов / [Белов С. В., Ильницкая А. В., Козьяков А. Ф. и др.] ; под общ. ред. С. В. Белова. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Высш.шк., 1999. — 448 с.
2. Желібо Є. П. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти України I—IV рівня акредитації / Є. П. Желібо, Н. М. Заверуха, В. В. Зацарний. — К. : Каравела, Львів: Новий Світ — 2000, 2001. — 320 с.
3. Масює Ж.-П. Европейская образовательная программа FORM – OSE / Ж.-П. Масює // Основы безопасности жизнедеятельности. — 2000. — № 7. — С. 8—9.
4. Биков В. І. Удосконалення процесу викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у вищих закладах освіти / В. І. Биков, О. С. Кожем'якін // Безпека життєдіяльності. — 2007. — № 5. — С. 38—39.

5. Желібо Є. П. Проблеми викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у ВНЗ України / Є. П. Желібо, І. С. Сагайдак // *Безпека життєдіяльності*. — 2007. — № 12. — С. 35—36.
6. Шиян В. Д. Генезис, сучасні проблеми та перспективи дисципліни «Безпека життєдіяльності» / В. Д. Шиян, М. В. Возник // *Безпека життєдіяльності*. — 2008. — № 3—4. — С. 33—35.
7. Ігнатюк М. В. Проблеми викладання курсу «Безпека життєдіяльності» студентам економічних спеціальностей / М. В. Ігнатюк, В. Ю. Худолей // *Безпека життєдіяльності*. — 2007. — № 10. — С. 42—43.
8. Вервейко Є. К. Проблеми викладання БЖДЛ в педагогічних вузах / Є. К. Вервейко, В. В. Сидоренко, В. М. Сікал // *Безпека життя і діяльності людини – освіта, наука, практика : матер. III Всеукраїнської наук.-метод. конф.* — Рівне, 2004. — С. 30—31.
9. Пістун І. Основи безпеки життєдіяльності : навч. посіб. для 10—11 кл. / І. Пістун, М. Хобзей, А. Березовецький. — Львів : СПОЛЮМ, 2000. — 190 с.
10. Пістун І. П. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / І. П. Пістун. — Суми : Університетська книга, 1999. — 301 с.
11. Заплатинський В. М. Безпека життєдіяльності : опор. консп. лекц. / В. М. Заплатинський. — К. : КДТЕУ, 1999. — 208 с.
12. Лапін В. М. Безпека життєдіяльності людини : навч. посіб. / В. М. Лапін. — К. : КОО, 2000. — 186 с.
13. Бедрій Я. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Я. Бедрій. — Львів : Афіша, 1988. — 275 с.
14. Северин Л. І. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Л. І. Северин, С. Л. Северин, А. В. Дудатьєв. — Вінниця : ВДТУ, 2002. — 194 с.
15. Гайченко В. А. Основи безпеки життєдіяльності людини : навч. посіб. / В. А. Гайченко, Г. М. Коваль. — К. : МАУП, 2002. — 232 с.
16. Джигирей В. С. Безпека життєдіяльності : підруч. / В. С. Джигирей, В. Ц. Жидецький. — Львів : Афіша, 2001. — 256 с.
17. Безопасность жизнедеятельности. Ч.1 : учеб. пособ. ; под ред. Э. А. Арустамова. — М. : Маркетинг, 1998. — 248 с.
18. Безопасность жизнедеятельности. Безопасность технологических процессов и производств (Охрана труда) : учеб. пособ. для вузов / П. П. Кукин, В. Л. Лапін, Н. Л. Пономарьов, Н. И. Сердюк. — М. : Высш. шк., 2002. — 319 с.
19. Желібо Є. П. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Є. П. Желібо, В. В. Зацарний. — К. : Університет «Україна», 2005. — 264 с.
20. Лук'янова В. В. Економічний ризик : навч. посіб. / В. В. Лук'янова, Т. В. Головач. — К. : Академвидав, 2007. — 464 с.
21. Немов Р. С. Психология. В 3 кн. : учеб. для студ. высш. пед. учеб. завед. / Р. С. Немов. — Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. — 632 с.

Рекомендована кафедрою менеджменту в будівництві, охорони праці і безпеки життєдіяльності

Надійшла до редакції 6.07.09
Рекомендована до друку 7.08.09

Кобилянський Олександр Володимирович — доцент.

Кафедра менеджменту в будівництві, охорони праці і безпеки життєдіяльності, Вінницький національний технічний університет